

Мойсеєва О. Є.

ПСИХОЛОГО-ФЕНОМЕНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ

Аналізуючи агресивну поведінку особистості та її властивості, потрібно кожний індивідуальний випадок розглядати у межах соціально-економічного, соціокультурного, мікросоціального, вікового й індивідуально-психологічного контексту подій, вважаючи дану послідовність обов'язковим принципом психологічного аналізу, умовно називаючи його принципом контекстуальності у психодіагностиці агресивної поведінки особистості та її властивостей.

Ключові слова: агресивна поведінка особистості, індивідуальний випадок, контекст подій, психологічний аналіз, феноменологічне дослідження.

Анализируя агрессивное поведение личности и его свойства, нужно каждый индивидуальный случай рассматривать в социально-экономическом, социокультурном, микросоциальном, возрастном и индивидуально-психологическом контексте событий, принимая указанную последовательность как обязательный принцип психологического анализа, условно именуя его принципом контекстуальности в психодиагностике агрессивного поведения личности и ее свойств.

Ключевые слова: агрессивное поведение личности, индивидуальный случай, контекст событий, психологический анализ, феноменологическое исследование.

Analysing the aggressive personal behavior and its traits, it is necessary to investigate each individual case within social-economical, social-cultural, microsocioal, age and individually psychological events context, concerning this order to be the mandatory principle of the psychological analysis, calling it the contextuality principle in the psychodiagnosics of the aggressive personal behavior and its peculiarities.

Key words: aggressive personal behaviour, individual case, events context, psychological analysis, phenomenological research.

Агресивну поведінку відносять до низки поведінкових тенденцій, які засуджуються і стримуються, що у свою чергу під час дослідження цього психологічного явища зумовлює наявність соціально бажаних відповідей у різних як за віковим складом, так і за іншими особливостями категорій людей.

Наприклад, за результатами низки досліджень агресивної поведінки учнів виявляється, що у звичайному шкільному житті молодші підлітки поведуться більш невимушено, іноді проявляючи агресивні випадки проти однолітків, тоді як в серії проєктивних методик у них спостерігається тенденція до бажаних відповідей, які маскують досліджуване явище [19]. Особливо явно захисні тенденції спостерігаються у ситуації експертного оцінювання, коли піддослідні – підлітки всупереч своїй антисоціальній поведінці відповідають “правильно» [23], а особи, які скоїли особливо тяжкі злочини, під час дослідження агресивних тенденцій за допомогою ТАТ, часто продукують нейтральні або підкреслено нейтральні просоціальні теми [23]. Дія механізмів захисного характеру під час дослідження агресивної поведінки психологічно зрозуміла, тим більше, що для об’єктивного аналізу мотивів альтруїстичної поведінки навіть у дітей знадобився метод “психорентгену», який дозволяє “просвітити» початкову мотивацію вчинку [30].

Підкресливши деякі труднощі у використанні проєктивних методів у діагностиці агресивних тенденцій особистості, необхідно зазначити, що застосування різних варіантів так званої “машини агресії» Баса [5] як метод вивчення феномену агресії, взагалі мало ким приймається. На нашу думку – це цілком правильно, оскільки електростимуляція як метод психологічного дослідження є досить сумнівним з етичної точки зору.

Деякою мірою недосконалі й тестові методики-опитувальники, спрямовані на дослідження схильності до агресивно-насильницької форми поведінки. Типовий приклад їх недоліків дуже показово відобразив у своєму зауваженні один із піддослідних з приводу формулювання питань: “Це все одно, що обирати між насиллям над власною матір’ю і убивством батька сокирою» [10]. В інших методиках, до яких, наприклад, належить і апробований на вітчизняній популяції опитувальник А.Баса і А.Дарки (1957 р.) [25], розширена інтерпретація агресії як певної активності зумовлює використання додаткових психологічних даних про суб’єкт агресивних дій, щоб винести обґрунтований діагностичний висновок про властивості його особистості й поведінкові тенденції [27]. Дослідження агресивності, що розуміється як особистісна риса, із застосуванням тестів-опитувальників, у яких агресивність тлумачиться як певна психодинамічна активність, також не є доречним, оскільки виявляє факти наявності вираженої ознаки “агресія» не лише у насильницьких злочинців, але й у боксерів, солдатів, хірургів, суддів та відсутність кореляційних залежностей між методиками, які оцінюють агресивну поведінку [6; 28].

Таким чином, специфіка досліджуваного явища – агресивної поведінки – вносить певні труднощі використання наявних методів і пред'являє особливі вимоги до розробки нових діагностичних засобів. До однієї з цих вимог можна віднести створення моделей життєвих ситуацій, достатніх для виявлення властивостей особистості. Але ця умова сама по собі є перепоною на шляху підвищення об'єктивності тестів. Проблематичним виявляється її дотримання і в лабораторному експерименті, оскільки крім великої вартості такого дослідження, будь-яке складне і суперечливе психологічне явище, до яких належить і феномен агресії, під час організації експериментального дослідження може бути позбавлене своєї специфіки у результаті штучної ізоляції «від життя» [17; 26; 29]. Проте не лише складністю самого досліджуваного явища утруднюється моделювання необхідної ситуації, яка актуалізує агресивну поведінку: навіть найбільш високі наукові цілі не можуть виправдовувати створення експерименту, у якому б відтворювалися фактори, що беруть участь у формуванні механізму агресивної поведінки кримінального характеру.

Тому, ми вважаємо, що систематизація даних, отриманих шляхом аналізу випадків реальної агресивної (злочинної) поведінки може скласти достатній обсяг інформації, необхідний для змістовної інтерпретації результатів [16] і отримання науково-обґрунтованих висновків.

Об'єктивна оцінка агресивного поведінкового акту передбачає дотримання певних принципів у такому діагностичному дослідженні. Вони логічно впливають з даних аналізу проблеми агресії, але не мають чіткого визначення, що ускладнює психологічно правильне розуміння агресивної поведінки особистості та її особливостей, а також вибір відповідних методів корекції й профілактично-виховних впливів.

Тут ми маємо на увазі характер ситуації, в якій спостерігається агресивна поведінка і той сенс, який вона має для особистості. Ці дані можуть змінити значення агресивної дії та її оцінку. Так, в актах про соціальної агресії (наприклад, під час визвольної війни) бере участь велика кількість людей. Але у цьому випадку, на наш погляд, доречно навести слова В.І.Леніна: «Чи є різниця між убивством з метою пограбування й убивством гвалтівника?... Чи не залежить оцінка того, добре чи погано я вчинив... від мети й призначення зброї, від використання її у неправильній і підлій чи справедливій і чесній війні?» [4, с.364]. А.Леонтьєв, наприклад, любив повторювати, що він дуже агресивно бореться за мир [13, с.190], а В.Н.М'ясищев акцентував увагу на тому, що педагогу, аналізуючи конфліктні відносини між учнями, потрібно зрозуміти, чим викликана і кого стосується ворожнеча [22,

с.14]. Результати дослідження свідчать, що сама форма агресивної поведінки, а також її оцінка, змінюються залежно від історичного, соціокультурного, політичного, мікросоціального й субкультурного контексту подій [1; 8; 9; 11; 12; 29].

Поведінка окремої людини, у тому числі й агресивна, є лише однією з ланок загального соціального життя і може бути зрозуміла лише в цілому, як його частина. Також тільки логічно вона може бути виділена й ізольована зі всієї системи життєдіяльності суб'єкта. Аналіз психологічного змісту ситуацій, пов'язаних з агресивною поведінкою, показав, що вона багато в чому відображає життєвий досвід дитинства і є поведінковим механізмом захисного характеру. Також спостереження свідчать, що криміногенна ситуація не є унікальним епізодом у житті делінквента, а має більш або менш пізні аналоги в його біографії [14; 15; 31].

Своєрідність особливостей особистості, що розкриваються у тих чи інших випадках, має свою історію, яка оправдовує, змальовує суб'єкта «таким, яким він є на початок дії» [21, с.60] у певній ситуації. Для кожної людини ця ситуація може відображати типові для її віку проблеми, які переломлюються через притаманні лише їй індивідуально-психологічні особливості. При цьому формування особистості відбувається не лише в межах, які визначаються віковими й індивідуальними особливостями, воно значною мірою залежить від сім'ї, системи виховання, соціокультурного клімату найближчого й більш далекого оточення, від низки інших факторів. Дуже важливим чинником формування агресивності у насильницьких злочинців, наприклад, є набуття агресивних схильностей у результаті спостереження на усіх етапах життєвого шляху агресивної поведінки у сім'ї, найближчому оточенні [29, с.70].

Аналізуючи агресивну поведінку особистості та її властивості, цей далеко не повний перелік факторів можна врахувати, якщо кожний індивідуальний випадок розглядати у межах соціально-економічного, соціокультурного, мікросоціального, вікового й індивідуально-психологічного контексту подій, вважаючи таку почерговість обов'язковим принципом психологічного аналізу, умовно називаючи його принципом контекстуальності у психодіагностиці агресивної поведінки особистості та її властивостей.

Дотримання цього психодіагностичного принципу задовольняє традиційний біографічний метод дослідження. «Факти життя», наприклад, широко використовувалися Кеттелом для складання переліку генералізованих рис особистості. Як правило, такі фактори, як збудливість (емоційна нестійкість) і лідерство (незалежність) виявлялися ним за допомогою аналізу біографії. Одноименний фактор, тобто

бажання панувати, був виділений і під час безпосереднього спостереження й аналізу агресивних вчинків школярів [32]. Крім того, біографічний метод відповідає основному методологічному принципу наукової психології, тобто принципу діалектичного розвитку, який розглядає явища у складній динаміці їх взаємодії і взаємозумовленості.

Сполучення агресивної поведінки з емоційною сферою людини також указує на необхідність біографічного аналізу фактів проявленої агресії. Особливо це має значення для юнацького віку, емоційні проблеми й труднощі якого потребують конкретного розгляду, оскільки вони мають різні джерела, і тому емоційна динаміка, яка мотивує поведінку, перебуває у тісному взаємозв'язку з індивідуальною для кожної людини сукупністю проблем [2, 18].

Використання ідіографічного методу разом із біографічним доповнює можливості виявлення конкретних суб'єктивних і об'єктивних причин агресивних дій. При цьому поряд із дотриманням принципу контекстуальності, однією з основних вимог, які ставляться до аналізу агресивної поведінки особистості та її властивостей, є виділення з біографії людини епізодів, схожих за поведінковими і, що дуже важливо, за змістовними характеристика з фактами кримінальної агресії [3].

Застосування біографічного методу шляхом, указаним вище, під час аналізу проявленої агресії у зв'язку з дотриманням принципу контекстуальності розкриває історію агресивної поведінки й історію особистості, яка її проявила, її формування від індивідуально-психологічних особливостей до стійких особистісних якостей, які розкриваються, випробовуються або зазнають певних змін у реальних умовах.

Таким чином, ми отримуємо своєрідні ретроспективно-лонгітудні дослідження проявленої агресії, результати яких будуть представлені об'єктивними і суб'єктивними даними, які важливі для розуміння динаміки і розвитку мотивації агресивної поведінки.

Будучи однією із закономірностей людської поведінки, вибірковість емоційних ставлень забезпечує самопідкріплення будь-якого почуття, вказуючи, таким чином, на те, що тип оціночного судження, в основі якого лежить принцип емоційного ставлення, має як домінуючу логічну умову умовиводу і дії певний емоційний фон, що, в свою чергу, зумовлює якісно-динамічну своєрідність емоційної діяльності та поведінки суб'єкта.

Згідно із закономірностями розвитку емоційного процесу безпосередньо пережита суб'єктом емоція є умовою, яка забезпечує утворення похідних емоцій, а отже, динаміку та якісні зміни емоційної діяльності [7; 24]. Домінування емоційного елементу в практичній логіці мірку-

вань суб'єкта ускладнює об'єктивне розуміння причини, пов'язаної з конкретним емоційним ставленням, оскільки логіка "аналізу" "замикається" на ньому, емоція ставлення переключасться на емоцію ставлення, тобто на саму себе. Вказаний процес, враховуючи ступінь емоційного накопичення, можна назвати "самонакручуванням», самопідкріпленням, самодетермінацією безпосереднього емоційного ставлення.

Незважаючи на те, що об'єктивні умови ситуації продовжують фіксуватися суб'єктом, що дає потенційну можливість переоцінки та корекції емоційного ставлення, посилення провідної ролі емоційного елементу в процесі практичного розмірковування суб'єкта додає його оціночним судженням зайвої суб'єктивності, спрямовуючи лінію поведінки "замкненим колом» емоційної логіки [20].

Як ілюстрації цієї особливості наведемо приклади практичного міркування неповнолітніх та їх ставлення до ситуації агресії: "Спочатку я "оторопіла» від її поведінки, вона сама принизилась, а потім з'явилася ненависть, і я вирішила їй показати, як потрібно поводити себе»; "На старших я не кричав, оскільки молодший повинен підкорятися старшому. А цей не мав права мені не підкоритися, бо він молодший. Цим він мене розгнівив, і я вирішив його провчити, він не слухався, і я став сердитися ще більше і "вчив» його та бив далі»; "Відносини у нас були товариські, але він інколи задирався. А тут так і зовсім. Я спочатку здивувався, а потім нічого не відчував, просто вирішив його провчити, з досади»; "У цей момент у мені відбулася якась реакція, і я вдарив ножом. Він став прохати не бити, а раніше сильно гордий був. Це стало неприємно, і я вдарив ще раз. Ну, щоб вже ніхто нічого не дізнався».

Фон негативного ставлення та одностороннє диференційоване почуття "невдоволення» сполучались з аморфним рішенням "помститися», яке трансформувалося в агресивну поведінку. Відбувався свого роду розвиток емоційної ідеї, яка підкорила собі раціональне, самокритичне судження, спрямувавши увагу, волю, розум та емоцію, що виникла при цьому, в єдине русло, допоки якась дія не ставала імперативною, задовольняючи суб'єкта агресивної поведінки. Логіка міркувань неповнолітніх делінквентів показує, як домінування оціночних суджень з основами за типом емоційних ставлень на суб'єктивному рівні виправдовує й утилітарно-практичні основи оціночних суджень, наслідками яких є агресивні дії інструментального характеру.

Емоційна агресія послідовно набувала статусу засобу. Однак її інструментальність продовжує перебувати в нерозривному зв'язку з оціночними судженнями, що ґрунтуються на емоційних ставленнях та віддзеркалюють емоційність агресії як цілі. При цьому в

суб'єктивному розумінні обидва види агресії були важкорозрізняваними, зливаючись в одну засобо-цільову дію. Динаміка зміни смислів була важковловимою: на суб'єктивному рівні тимчасова послідовність виникнення емоційної агресії як цілі та інструментальної агресії як засобу досягнення якраз цієї, емоційної цілі, не встановлювались.

Поверховість уявлень, що входять в основу оціночних суджень за типом емоційних ставлень, була присутньою в оцінці делінквентами своїх дій і після скоєного, а також відображала даний тип практичного міркування під часу аналізу інших причинно-наслідкових зв'язків предметної реальності, вказуючи на полегшеність та недостатню глибину критичного аналізу взагалі та самооцінювання зокрема.

Провідна роль основ оціночних суджень за чуттєво-утилітарним типом в групі осіб 18–29 років відображала характер практичного міркування і дій на основі домінантних переживань. При цьому, агресивна поведінка на суб'єктивному рівні мала початкове диференціювання, тобто було присутнє чітке розмежування інструментальної агресії як засобу та емоційної агресії як мети: завдати шкоди, помститися, завдати болю тощо.

На відміну від неповнолітніх, у групі делінквентів 18–29 років мав місце більш свідомий вибір агресивної форми поведінки, оскільки послідовність виникнення емоційної агресії як мети й інструментальної агресії, як засобу досягнення саме цієї, емоційної мети, розрізнялись.

Домінування в ситуації агресії у групи делінквентів 18–29 років почуттєво-утилітарного типу основ оціночних суджень не перешкоджало тому, що агресія, як утилітарно-практичний засіб досягнення мети емоційної агресії (завдати шкоди, завдати болю тощо) досить часто оцінювалась як дещо "неправильне», однак домінантне почуття випереджало коригуючу дію критичної самооцінки своєї поведінки. Автономність отримували дії, що відповідали провідному переживанню. Критичне самооцінювання певним чином "відсторонювалось» або існувало лише на рівні констатації "помилковості» здійснюваного, а також діяло автономно, "пасивно», ніби з боку оцінюючи дії, що відповідали провідному почуттю. Відбувалося свого роду паралельне та одночасне існування відповідних почуттів, що переживаються, агресивних дій та чіткої фіксації їх свідомістю.

Наведемо кілька прикладів, які описують цю особливість: "Голова думає, що роблю неправильно, але рука вже опускається»; "Злість та обурення переважають; про те, що можу вбити, думав, та все одно бив»; "Злість була тупою. Він мені набрид, різав його як барана»; "Здавалося, що все робив не я, я б так не бив»; "Було враження, що

мене немає, що це робить хтось інший, було бажання його зупинити, щоб не вийшло гірше»; “Все було як на сцені. Бачив, що йому боляче, але був злий»; “П’ять відсотків злості, а все інше – рішучість. Мені було вже байдуже, собою не володів, очі дивились, а руки діяли»; “На зло дружині вирішив “захопити» ще кого-небудь, а якби сам повісився, то сказали б, що дурень»; “Була думка зупинитись, була думка, що скоюю злочин, але не могла зупинитися через ненависть».

Агресія, як утилітарно-практичний засіб досягнення мети емоційної агресії, виправдовується в групі делінквентів 18–29 років інтенсивністю досить усталених суб’єктивно нестерпних негативних переживань (“... пригнічувало»; “дратувало»; “мордувало»; “душило»; “тиснуло»; “було мерзенно»; “викликало відразу»; “хотілося кричати»).

Переоцінка вчиненого і, зокрема, факту інструментальної агресії припускає відновлення об’єктивної картини причинно-наслідкових зв’язків процесу виникнення емоційної агресії, що, однак, було ускладнене за рахунок домінування після вчиненого оціночних суджень за почуттєво-утилітарним типом, характер яких вже набував деякого егоцентричного забарвлення та які сполучалися з оціночними судженнями на основі емоційних ставлень.

Як було зазначено раніше, у групі делінквентів 30–40-річного віку домінують основи оціночних суджень за утилітарно-практичним типом, згідно з якими предмет, явище, спосіб дії оцінюються не самі по собі, а з точки зору засобу досягнення певної мети. Цей тип судження вказував, що агресія для даної групи делінквентів займає усталений інструментальний статус і включена до арсеналу засобів реалізації своїх потреб.

Суб’єктивний зміст можливості і припустимості використання агресивних дій надає їм певної автономності, звільняє від переоцінки їх доцільності як засобу досягнення своїх цілей і взагалі правомірності застосування у конкретній ситуації. Агресивні дії у такому випадку існують ніби незалежно від умов, які, на думку суб’єкта агресивних дій, їх викликали, а також від його стану [25].

Наведемо приклади типів оціночних суджень, які характерні для періоду скоєння агресивного акту в групі делінквентів 30-40-річного віку: “Був страх, злість, але робив усе спокійно, потім думав, що робити далі, закопати тут чи деінде»; “Я фіксував події, але не переживав їх, потрібно було виходити з положення»; “Я подумав, що кращим рішенням буде знищити об’єкт, у даному випадку – потерпілого. І почав робити справу»; “В цей день я уже нічого більше не робив, відпочивав. Перехвилювався, бо кров дуже мажеться»; “Способи ми змінювали, щоб не було повторень, одноманітність набридає»; “Я просто

робив справу, робив справу і все. Можливо, на ранок і був у поганому настрої – не пам'ятаю».

Досліджуваний П.К.

“Ну, мені було ще зовсім небагато років, коли це почалося. Спочатку було здорово – після цього збиралися командою, було багато їжі, музика, сміх. Потім почало набридати. Робота ця небезпечна – того і дивись нарвешся на неприємності. Крали спочатку “по малому» – щось незначне. Потім почали грати “по крупному», вистежувати багатих “клієнтів». Мене завжди драгувало, коли хтось присікувався до моєї роботи. Я знаю, що роблю. І питання на кшталт “Чому вікно не закрив?» просто обурюють. Дуже лютував, коли давали неприємні прізвиська. Тоді починав просто лізти в бійку. Нас насилу рознімали. Я думав, що живу правильно. Я не бачив іншого способу жити, заробляти гроші і мати задоволення від цього. Я знав, що люди засуджують мою поведінку. Але мені було байдуже!».

Досліджуваний М.Ж.

“Я хотів собі такого ж плеєра, як у однокласника. Вкрав на переbrві. Той дізнався, почалися “розборки» зі скандалами і батьками. Діло зам'яли. Відтоді всі почали цуратися мене. А я почав відіграватися як міг. Я ініціював бійки, де люто збивав супротивників. Я кидав камінням в котів і собак. Я дражнив і насміхався над усіма. Я став розбещеним, не схожим на інших. Це була погана “несхожість», але мені було приємно. Пізніше в мене з'явилися друзі, які прагнули “розважатися» разом. Коли ми разом випивали, я ставав несамовитим. Я не пам'ятав, що роблю, але коли мені про це розповідали, у мене волосся дибом вставало інколи. Я став на шлях, яким не міг йти чесний і порядний хлопець. Я став поганим і був цим задоволений».

Таким чином, інструментальний характер агресії ілюструє свідоме “відсторонення» суб'єкта агресивних дій від учасника за взаємодією, який так чи інакше (прямо чи опосередковано) був пов'язаний з його проблемною ситуацією. Остання вирішується свідомо, як абстрактно-практичне завдання, без урахування того, що “умовами» цього завдання є інша людина (інші люди). В цілому, у групі делінквентів 30–40 років агресія як утилітарно-практичній засіб досягнення своєї мети в принципі, тобто не пов'язана з фактом кримінальної агресії, не переоцінювалась.

Порівняння міжгрупового розподілу типів оціночних суджень показало, що для неповнолітніх делінквентів у ситуаціях, не пов'язаних з агресивною поведінкою, поряд із практичними роздумами на основі емоційних ставлень, властива тенденція будувати свої практичні роздуми і поведінку на основні норм, заданих ззовні.

Основи оціночних суджень за типом зовнішньо заданих норм займа-

ють у групі неповнолітніх друге місце на відміну від досліджуваних груп делінквентів 18–29 років і 30–40 років, для яких такий тип основ оціночних суджень розташовується на останньому місці як для ситуацій агресивної поведінки, так і для ситуацій, не пов'язаних з нею.

Ця особливість, мабуть, відображає відому властивість, притаманну неповнолітнім: недостатню стабілізацію і виробленість внутрішніх оціночних критеріїв, відому нестійкість і гнучкість у засвоєнні норм поведінки, які задаються зовні. З одного боку, цей факт можна розглядати як показник позитивного передбачення профілактичних заходів, спрямованих на корекцію агресивної поведінки, а з іншого – як обставину, що свідчить про схильність до негативних впливів, оскільки оціночні судження, що задаються зовні, можуть бути як позитивними, так і негативними за своїм соціальним змістом. Для делінквентів старшої вікової категорії, місце основ оціночних суджень зовнішніх норм (характеризується постійністю останнього місця як у ситуації агресії, так і в ситуаціях, не пов'язаних з агресивними проявами поведінки) дозволяє говорити про домінуючий вплив усталених суб'єктивних критеріїв у ході практичних роздумів і дій. Це вказує, на відміну від неповнолітніх, на утруднення корекції агресивних форм поведінки іншого, більш глибокого, характеру.

Література:

1. Агрессия у детей и подростков / Под ред. Н. М. Платоновой. – СПб.: Речь, 2004.
2. Акимова М. К., Козлова В. Т. Индивидуальность учащегося и индивидуальный подход. – М., 1992.
3. Антонян Ю. М., Гульдан В. В. Криминальная психология. – М.: Наука, 1991. – 246 с.
4. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. – М., 1990.
5. Басс А. Психология агрессии // Вопросы психологии – 1967. – №3.
6. Белкин А. С. Отклонения в поведении школьников. – Свердловск: Изд-во Свердловского гос. пед. университета, 1973. – 137 с.
7. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. – М.: Изд-во Мос. ун-та, 1976. – 142 с.
8. Гідденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1996. – 878 с.
9. Девиантность и социальный контроль в России (XIX–XX вв.): Тенденции и социологическое осмысление. – СПб.: Речь, 2000. – 327 с.
10. Захаров А. И. Детские неврозы. – СПб., 1995.
11. Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях. – М.: ЧеРо, 1998. – 233 с.

12. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение подростков: Социально-психологические и психиатрические аспекты. – Минск, 1988. – 255 с.
13. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. – М., 1975. – 355 с.
14. Лунев В. В. Криминология. Причины, предупреждение и методы изучения преступлений в Вооруженных Силах СССР. – М., 1986.
15. Лунев В. В. Преступность XX века: Мировой криминологический анализ. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 215 с.
16. Лютова Е. К., Монина Г. Б. Шпаргалка для родителей: психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. – М., 1975.
17. Маліхіна Т. Психолого-педагогічна робота з попередження аморальної поведінки підлітків // Рідна школа. – 1999. – № 9. – С. 50–53.
18. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. – 256 с.
19. Миллер А. И. Противоправное поведение несовершеннолетних: генезис и ранняя профилактика. – К.: Наукова думка, 1985. – 152 с.
20. Можгинский Ю. Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм. – СПб., 1999. – 199 с.
21. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. – М.: Академия, 2000. – 456 с.
22. Мясищев В. Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии // Психология отношений. – Москва; Воронеж, 1995.
23. Нагаев В. В., Толстов В. Г. Основные направления социально-психологической, терапевтической и правовой реабилитации подростков– девиантов // Вестник психосоциальной работы. – 2001. – №3. – С. 40–47.
24. Нейхард Дж. Властелин эмоций. – СПб.: Питер, 1997.
25. Рваний А. Агрессия и агрессивность личности. – СПб, 1996.
26. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – 386 с.
27. Саранулова Є. Неординарна та девіантна поведінка дітей // Світло. – 2001. – № 1. – С. 43–45.
28. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – М., 1996. – 96 с.
29. Смирнова Т. П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Серия "Психологический практикум". – Ростов н/Д: "Феникс", 2003. – 160 с.
30. Тузов А. П. Мотивация протиправного поведения несовершеннолетних. – К.: Выща школа, 1982. – 181 с.
31. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. – СПб.: "Речь", 1999. – 277 с.
32. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies // Self-efficacy in Changing Societies / Ed. by Albert Bandura. – Cambridge University Press, 2002.